№ 9 дәріс. Түркітанудағы салыстырмалы-тарихи әдіс (Comparative-Historical Method)

Негізгі идея: Түркі тілдерінің тарихи-генетикалық даму динамикасын, фонетикалық және лексика-грамматикалық эволюциясын салыстырмалы-тарихи реконструкция (қайта калыбына келтіру) әдісі арқылы зерделеу.

Басты тезистер:

1. Дыбыстық сәйкестіктер (звуковые соответствия) мен архетиптерді (праформаларды) қалпына келтіру

- **Заңды дыбыстық сәйкестіктер түсінігі:**

Салыстырмалы-тарихи әдістің басты құралы — әртүрлі туыс түркі тілдеріндегі кездейсоқ ұқсастықтарды емес, ғасырлар бойы белгілі бір заңдылықпен қайталанатын дыбыстық ауысулар мен сәйкестіктерді айқындау.

- **Негізгі фонетикалық изоглоссалар мен сәйкестіктер:**
  - $d \sim z \sim y$ **сәйкестігі (Орталық фонетикалық индикатор):**
    - Ең архаикалық форма (пратүркілік): **adaq* (аяқ).
    - Хакас/тофа топтары: *adaq / azaq*
    - Қыпшақ, Оғыз, Қарлұқ топтары: *ayaq / ayak*
  - $r \sim z$ **(Ротацизм) және** $l \sim$ ş **(Ламбдаизм) сәйкестігі:**
    - Чуваш (Бұлғар) тілінде r/l дыбыстары, ал жалпы түркілік жүйеде $z/$ş дыбыстары сәйкес келеді
    - Чуваш: *kĕr* (күз) ~ Жалпы түркі: *güz / küz*.
    - Чуваш: *tul* (тас) ~ Жалпы түркі: *taş*.
  - **Сөз басындағы қатаң/ұяң сәйкестігі (**t/d**,** k/g**):**
    - Оғыз тілдерінде ұяңдану басым (*dağ*, *göz*), ал қыпшақ/қарлұқ тілдерінде қатаң бекіген (*may / tağ*, *көз / göz*).
- **Архетип (Праформа) ұғымы:**
  - Жазбаша ескерткіштерде сақталмаған, бірақ қазіргі туыс тілдердегі сәйкестіктер негізінде ғылыми жолмен реконструкцияланған бастапқы негізгі тұлға.
  - Түркологияда архетиптік тұлғалар арнайы астериск (*) белгісімен таңбаланады (мысалы: пратүркілік **tāş*, **köl*, **bil-*, **kün*).

2. Пратүркі (Proto-Turkic) немесе Алтай тілдік деңгейлеріне реконструкция жасау әдістемесі

Реконструкция — тілдің жазба дәуіріне дейінгі ең көне пратүркілік немесе алтайлық бастапқы формаларын, фонемалық жүйесін және грамматикалық парадигмасын қалпына келтірудің ғылыми алгоритмі.

- **Реконструкция жасаудың ғылыми этаптары мен әдістері:**

1. **Ішкі реконструкция (Internal reconstruction):** Бір тілдің (мысалы, қазақ тілінің) ішкі вариацияларын, диалектілік ерекшеліктерін, көне морфемалық жіктерін және редукцияға ұшыраған түбірлерін талдау.
2. **Сыртқы/Салыстырмалы реконструкция (External/Comparative reconstruction):** Түркі тілдерінің барлық топтарынан (бұлғар, қыпшақ, оғыз, қарлұқ, сібір) және көне жазба ескерткіштерден (Орхон-Енисей, «Диуани лұғат ат-түрк») жиналған параллель лексемаларды жинақтау.
3. **Фонемалар редукциясы мен хронологиялық иерархия:** Қай дыбыстың немесе грамматикалық тұлғаның бастапқы (архаикалық), ал қайсысының кейінгі ирандық, арабтық, моңғолдық немесе ішкі инновациялық даму нәтижесі екенін хронологиялық тұрғыдан ажырату.

- **Пратүркілік деңгейде қалпына келтірілетін негізгі белгілер:**
  - **Дауыстылардың созылыңқылығы (длительность гласных):** Пратүркі тілінде қысқа дауыстылармен қатар созылыңқы дауыстылардың (длинные гласные)

болғандығы реконструцияланады (мысалы, якут, туркмен, хакас тілдеріндегі созылыңқылық сақталымдары негізінде: **āṭ* — ат/лошадь vs **at* — ату/стрелять)

- **Сингармонизм жүйесі:** Пратүркілік дәуірде жуан-жіңішкелікпен қатар еріндік үндестіктің де қатаң заңдылық болғанын дәлелдеу.
- **Түбір құрылымы:** Бастапқы пратүркілік түбірлердің негізінен бір буынды (CVC, VC, CV) болғандығын және қосымшалардың агглютинативті қосылу ретін қалпына келтіру.